FROM *MAMURİYET* TO CIVILIZATION: A
NON-WEST POLITICAL MODERNIZATIONMAMURİYETTEN MEDENİYETE: BATI-DIŞI
POLİTİK MODERNLEŞMEErdi AKSAKAL¹

Abstract

When Turkish modernization is considered as a non-Western effort, it should be perceived as an important project. Because modernity is a process and modernization is a project. While the West met modernity as a result by returning to its historical roots and building its present and future, modernization countries such as Turkey were included in this process as a result of a will. Because modernization is a reaction to the modern. The aim of this study is to reveal that the modernization has not been indifference to modernity while evaluating Turkish modernization in the context of a non-Western or alternative modernization experience. In addition, the scope of the study is to try to examine Turkish modernization around the goal of reaching *mamuriyet*, the necessity of defining consultation and the effort to reach contemporary civilization. The attempt to define Ottoman-Turkish modernization around a political modernization goal is aimed at explaining a process that chose modernization through intellectuals. This explanation is related to examining the influence of social classes and bureaucracy by distinguishing between modernity and modernization. Turkish modernization, which is evaluated in the context of non-Western or alternative modernization, is surrounded by emotions and actions of denial, rejection, seeing inadequacy and trying to emulate. In this context, the study tries to analyze these feelings and attempts and efforts to explain modernization through various phenomena through different concepts.

Keywords: Civilization, Modernization, Modernity, Political Modernization

Öz

Türk modernleşmesi batı-dışı bir çaba olarak ele alındığında önemli bir proje olarak algılanmalıdır. Çünkü modernlik bir süreç, modernleşme ise bir projedir. Batı, kendi tarihsel köklerine dönerek, bugünü ve yarınını inşa etmek suretiyle modernliği bir sonuç olarak karşılarken Türkiye gibi modernleşme ülkeleri, bir iradenin sonucu bu sürece dâhil olmuştur. Çünkü modernleşme modern olana yönelik bir tepkidir. Bu çalışmanın amacı, Türk modernleşmesini batı-dışı ya da alternatif bir modernleşme deneyimi bağlamında değerlendirmek ve modernleşmenin modernliğe kayıtsız kalamayışının tezahürünü ortaya koymaktır. Ayrıca çalışmanın kapsamı, Türk modernleşmesini, mamuriyete ulaşma hedefi, meşvereti tanımlama zaruritesi ve muasır medeniyete ulaşma gayreti etrafında incelemeye çalışmaktır. Osmanlı-Türk modernleşmesini politik bir modernleşme gayesi etrafında tanımlama girişimi, aydınlar aracılığıyla modernleşmeyi seçen bir süreci izah etmeye yöneliktir. Bu izah, modernlik ve modernleşme arasında ayırım yapma suretiyle toplumsal sınıfların ve bürokratik kesimin etkisini irdelemeye alakalıdır. Batı-dışı ya da alternatif modernleşme bağlamında değerlendirilen Türk modernleşmesi, inkâr, reddetme, yetersizliği görme ve benzemeye çalışma duygu ve eylemleri ile sarmalanmıştır. Bu bağlamda çalışma, bu duygular ile modernleşmeyi çeşitli olgular üzerinden açıklama girişimlerini ve gayretlerini farklı kavramlar üzerinden analiz etmeye çaba göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Medeniyet, Modernleşme, Modernlik, Politik Modernleşme

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, erdiaksakal@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3226-2876

GİRİŞ

Türk modernleşmesi kapsamında Tanzimat'tan başlamak suretiyle Cumhuriyet'e kadar aydınların rol aldığı bir sürece tanıklık ediyoruz. Özellikle Batı'nın üstünlüğünün fark edilmesiyle modernleşmenin beka sorunu olarak kabul edilmesi askeri anlamda modernleşme çabalarını öne çıkarmış ve modernleşmenin seçkin bir ihtiyaç olarak anlam kazanmasına neden olmuştur. Modernlik batıya has bir olgu olması hasebiyle toplumsal, sınıfsal ve iç dinamiklerin etkin olduğu bir sürece karşılık gelmektedir. Süreç ifadesinin kullanılması tesadüfi değildir. Çünkü modernlik belirli bir gayeden ziyade sonuçtur. Modernleşme ise batılı olmayanın batıcı olmasına yönelik farkındalığından doğan bir projedir. Dolayısıyla Türkiye bir modernleşme ülkesidir ve aynı zamanda üst yapısal modernleşmenin en bariz örneklerindendir. Bu çalışma, Türk modernleşmesini Batı-dışı ya da alternatif ve aynı zamanda politik bir modernleşme çerçevesinde değerlendirirken modernlik ve modernleşme kavramlarının farkını ve/veya ilişkisi üzerinden açıklamaya gayret göstermektedir. Bu ilk çaba, modernliğin evrensel olduğuna yönelik iddiasının, Batı-dışı toplumlara kurgulanmasını modernleşme olarak ele alındığını gösterme mecburiyetindendir. Çünkü modernliğin bir süreç olarak algılandığı yerde modernleşme daha çok bir projedir. Ve bu proje, modern olarak kabul edilene yönelik bir tepkidir. Modernlik bir sonuç ise modernleşme daha çok bir hedeftir. Modernliğin evrensellik iddiası, Batı-dışı toplumların modernleşmesini alternatif, çoğul ya da yerel modernleşme başlıkları ile ele almayı gerektirmektedir. Bu aşamada çalışma, Batı-dışı modernleşme deneyimini, Nilüfer Göle'nin modernliği daha yerelden okumayı ve yerel pratiklerle daha içerden anlamayı sağlayacağı için seçtiği yerel modernlik kavramı ile açıklamayı amaç edinmektedir. Çünkü Göle'ye göre yerel modernlik, mikro özellikleri ön plana çıkararak modernliğin yerelin renklerine bürünmesine neden olmaktadır. Türk modernleşmesi politik bir modernleşme deneyimi olarak kabul edildiğinde Batı modernliğine kayıtsız kalamama durumu, Osmanlı-Türk modernleşme çabalarını irdelemeye mecbur bırakmaktadır. Bu bağlamda Osmanlı'dan Cumhuriyet'e modernleşme çabaları çeşitli dönemlerle ele alınmaktadır. Dönemler ve modernleşme çabaları ile ilgili süreç göz önüne alındığında Batı-dışı modernleşme deneyimi olarak Türk modernleşmesinin analizine yönelik imkân ortaya çıkmaktadır. Ayrıca çalışma bu modernleşme deneyimini, Göle'de alternatif modernleşme, Dellaloğlu'nda dünyalı olamamaya yönelik endişe, Sadık Rıfat Paşa'da mamuriyete erişme, Ziya Paşa'da meşverete ulaşma ve Osmanlı-Türk aydınında medeniyeti tanımlama girişimi olarak değerlendirme gayret ve amacını taşımaktadır.

Modernlik ve/veya Modernleşme

Latince modernus kelimesinden türeyen modernlik bir kopuşun adıdır ve Batı'ya has bir olgudur. Modernlik, insan deneyiminin tüm geçmiş biçimlerinden önemli ölçüde farklı olan bir toplumsal varoluş koşulu olarak tanımlanırken, modernleşme, geleneksel veya ilkel topluluklardan modern toplumlara geçişin sürecini ifade eder. Modernlik Batı'nın tanık olduğu bir süreç, modernleşme ise daha çok bir proje olarak algılanmalıdır. Bir anlamda modernlik bir hedef olmaktan ziyade bir sonuçtur. Ancak modernleşme daha çok bir hedef ve bir plan dâhilinde düşünülmelidir. Modernite üzerine tartışmalar en çok on dokuzuncu yüzyılda insan varoluşunun yeni bir biçimi olarak toplumla uzlaşmak için yaratılan sosyoloji disiplini öne çıkmıştır. Sosyolojik araştırma, modernliğin gelenekten zamansal olarak farklı olduğu varsayımıyla başlar. Modernin kronolojik nosyonları yüzyıllar öncesinden beri var olmasına rağmen, sosyologlar genellikle modernitenin başlangıcını ve dolayısıyla kendi disiplinlerini on sekizinci yüzyılın sonunda Avrupa'da meydana gelen ikili devrimlerin çalkantılı etkileri içine yerleştirmiştir. Özetle, modernitenin kopuş tezi, (Fransız) demokratik ve (İngiliz) sanayi devrimlerinin, kutsal değerlere saygısızlık ederek ve ilişkili sosyopolitik hiyerarşileri ortadan kaldırarak önceden var olan yerel toplulukları ve geleneklerini kökten baltaladığını belirtir. Eski rejime, düşünce ve inanç yapısına yönelik oluşmuş bir reaksiyon olan modernlik, bir durumdan başka bir duruma geçiş, sekülerizm, akıl ve bilimin öncelenmesi, insan merkezilik gibi birçok hususu barındırmaktadır. Modernlik aynı zamanda Batı Avrupa'da derin altüst oluşlar ve toplumsal, kültürel, iktisadi dönüşümlerin adıdır. Modernlik, Comte'da teolojik aşamadan sonra pozitivist aşamaya, Spencer'da askeri toplumdan sanayi toplumuna, Durkheim'da mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya doğru giden sürece tekabül etmektedir. Durkheim'a göre, geleneksel toplumlar mekanik bir dayanışma biçimi sergilediler çünkü birey, bir dizi aracı kurumsal düğüm aracılığıyla değil, doğrudan kolektif vicdana bağlıydı. Alternatif olarak, sanayileşme, daha karmaşık bir iş bölümü ile kurumsal farklılaşmayla sonuçlanan görevlerin uzmanlaşmasını teşvik etti. Geleniğin bütünleştirici ahlaki kodunun yerini kurumsallaşmış uzmanlaşmaya dayalı araçsal bir toplumsal etkileşim yaklaşımıyla değiştirdikçe, bireyler kendi toplumsal varlıklarını anomi açısından anlamaya başladılar (Durkheim 128). Durkheim, geleneksel toplulukların mekanik tipinden farklı olarak, yeni dayanışma biçiminin, karmaşık iş bölümünün bir gereği olan bireysel kişiliğin gelişimini teşvik ederek gücünü kazandığını iddia etti. Hem parçalar hem de bütün canlı olduğundan, modern toplum organik bir dayanışma biçimi sergiledi.

Jeanniere, modernitenin pozitivism, bilim ve tekniğin gelişmesine duyulan inanç ve

rasyonalite olarak değerlendirilmesini, ayrıca modernliğe geçişi sağlayan bilimsel, siyasal, kültürel ve endüstriyel devrimlerin mümkün olduğunu açıklar (Jeanniere 22). Charles Taylor ise bireycilik, araçsal akıl, siyasal özgürlüğün yitirilmesi olarak tanımlamaktadır (Taylor 17). Marx, kapitalist moderniteyi prekapitalist üretim tarzlarından ayırarak, kapitalizm öncesinde iş bölümünün, üreticinin komünal olarak düzenlenmiş toprağa doğrudan erişimi yoluyla organize edildiğini düşünmektedir. Marx, kapitalist üretim tarzında ise, toprak ve emeğin meta haline geldiğini, kişisel ve komünal bağılıklardan bağımsız şeyler haline geldiğini savunmuştur. Weber ise modern toplumsal eylem ve siyasi yönetim biçimlerinin neden ve nasıl araçsal rasyonalite içeriğini üstlendiğini anlamak için bir din sosyolojisi geliştirmiştir. Weber'e göre Protestan çağrısı, dünyevi dünyanın zevklerine düşkünlüğü teşvik etmediği ve dünyadan kaçmayı onaylamadığı, aksine dünya içinde metodolojik bir çileyi talep ettiği için manevi düsturlar arasında tarihsel olarak özgündür (Weber 216). Bununla birlikte, metodolojik emek arayışı, öznenin yaşadığı dünyanın büyüünün bozulmasına yol açtı. Nihayetinde, Protestan etiği, bu tür bir davranışın harekete geçirildiği değer yüklü amaçlar üzerinde toplumsal etkileşimin aracı olarak öngörülebilirlik ve hesaplanabilirliğin bilinçli bir ayrıcalığını üretti. Dolayısıyla, Weber'e göre, modern siyasi otorite, düzenlediği toplumsal dayanışma biçiminin, ahlaki amaçlardan yoksun, büyüü bozulmuş bir biçim olması ve araçsal-rasyonel siyasi otoritenin somut örgütsel yapısının modern bürokrasi olması bakımından benzersizdi. Toplum hakkında bürokratik bilgi birikimi, doğrudan ahlaki amaçları nedeniyle değil, hesaplanabilir, öngörülebilir ve kasıtlı sosyal planlama araçları sağladığı için meşru bir otorite uygulamasıydı. Dolayısıyla Weber modernliği rasyonalite ve bürokrasi üzerinden okumaktadır. Marx, sermaye, emek ve kapital ilişki üzerinden kapitalist üretim araç ve ilişkilerine göre, Durkheim ise sanayileşme, iş bölümü ve uzmanlaşma kavramları üzerinden okumasını ve analizini yapmaktadır. Bir başka açıklama biçimine göre topluluk ve toplum ayrımı gelenekselden moderniteye doğru geçişin başka bir tezahürü olarak anlaşılmalıdır. Tönnies özellikle topluluğun ortak irade üzerine kurulduğunu, bireyselliğin henüz gelişmediğini düşünmektedir. Toplum ise aksine bireysel iradenin geliştiği fertler üzerinde geleneklerden ziyade kamuoyunun etkili olduğu bir süreç ve yapıya müsaade etmektedir. Berman, büyük keşiflerin, kentleşme ve sanayileşmenin, ulus-devletlerin ve ayrıca kitlesel kabul edilecek göçlerin modernliğin kaynak ve dayanağı olduğunu iddia etmektedir (Berman *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor* 29). Aynı zamanda modernliğin tüm toplumları etkileyeceğini ve bundan kaçışın mümkün olmadığını düşünerek Durkheim ve Tönnies gibi isimlerin toplum sınıflamasına benzer bir açıklama getirmektedir. Ancak ona göre modernleşme için farklı yollar mevcuttur ve her toplum aynı

aşamalardan geçerek modernleşmez (Berman *Marksizmle Maceram* 173). Touraine'e göre modernlik tam anlamıyla rasyonaliteye sıkı sıkıya bağlıdır (Touraine 23). Wallerstein pazar, sivil toplum ve devlet kavramlarından yola çıkarak üç alanın farklı mantıklara göre işlediğini savunmuş, bunların her birinin farklı bir şekilde incelenmesi gerektiğini ifade ederek, pazarın ekonomistler tarafından, sivil toplumun sosyologlar tarafından ve devletin siyaset bilimciler tarafından ele alınması gerektiğini düşünmüştür (Wallerstein 22). Modernlik, genel olarak Rönesans, Reform ve Amerikan'ın keşfi gibi gelişmelerin yanında bilimsel ve felsefi devrimler ile bağlantılı olarak ortaya çıkmıştır (Paz 88). Aynı zamanda Fransız Devrimi ve Aydınlanma'nın etkisi ile önemli bir politik kopuşun adıdır (Jameson 33). Fransa ve İngiltere modernliğin öncü ülkeleri kabul edilmekte (Amin 65), modernlik Avrupa'da inşa edilmiş bir olgu olduğu düşünülmekte (Wagner 12), ayrıca batının modernliği bir devrim olarak düşünüp yaşadığı açıklanmaktadır (Touraine 25). Modernlik bir kesinlik çağıdır (Bauman 152). Netice de modernlik Batı'nın akılcılık, bireycilik, eşitlik ya da Aydınlanma gibi değerleri etrafında şekillenen bir süreç ve temelinde Batılı değerlerin mevcut olduğu bir yapı olma özelliğine sahiptir.

Modernliğin, Batı-dışı toplumları da kapsayacak biçimde evrensel olması özelliği ile kurgulanması ise modernleşme olgusuna karşılık gelmektedir. Modernliğin bir süreç olarak algılandığı yerde modernleşme daha çok bir projedir. Ve bu proje modern olana yönelik bir reaksiyonun karşılığıdır. Modernlik bir sonuç ise modernleşme daha çok bir hedeftir. Modernlik toplumsal bir süreç, modernleşme ise siyasal bir projedir. Modernlik, ulus-devlet, çekirdek aile, kentleşme ve demokrasi olarak vücuda gelir ancak modernleşme modern üretememiş ancak onun kıyısında yaşayan toplumların bu sürece verdikleri tepkidir (Dellaloğlu, *Modernleşmenin Zihniyet Dünyası* 158-160). Batı-dışı modernleşme Batılı olmayan toplumların kendisine ait bir okuma yapması suretiyle modernliği algılama biçimidir. Dolayısıyla modernleşme batılılaşma olarak da ifade edilebilir (Belge 43). Batılı olmayan ülkelerin ortak özelliği ise Batı modernliğini kendi deneyimlerini anlamakta referans noktası almalarıdır (Göle, *Melez Desenler* 60). Ayrıca Batı-dışı modernlik kavramı, "Batı'yı merkezden kaydırarak modernlik üzerine Batı'nın kıyısından yeni bir okuma ve dil üretmeye çalışmaktadır, yani yerel olguların analizinin evrensel bir dil kazandırabileceğine işaret etmektedir. Batı-dışı toplumları ikinci el bir modernite anlatısıyla çözümlemek yerine, Batılı olmayan toplumları modernite sorunsalının merkezine taşımaktadır" (Göle, *Melez Desenler* 57). Sonuç olarak modernleşme süreci, çeşitli batılı olmayan toplumların kendine has bir okuma yapması ile kültürel ve tarihsel öğelerini belirleyici unsurlar olarak kullanmasıdır. Ayrıca modernleşme kuramlarında mevcut olan evrenselcilik iddiası, Batının

tekliğini meşrulaştırırken, batılı olmayan toplumların durumunu daha çok uygarlık ve kültür ayrımı yaparak anlatmaya çalışmıştır. Çünkü uygarlık, bilim, teknoloji ve akıl gibi unsurların varlığı ile tanımlanırken toplumların kendine özgü yapısı da kültür kavramı ile açıklanmıştır. Batılılaşma terimi, Batı ile kültürel temas ve Batı'ya öykünme yoluyla üretilen etkileri tanımlamak için kullanılmıştır. Batı modernlikle beraber siyasal, kültürel ve iktisadi bağlamda bir dönüşüme uğramış, batılı olmayan toplumlar ise bu hızlı değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir. Bunun adı modernleşmedir (Türköne, *Türk Modernleşmesi* 9).

Alternatif ya da Batı-dışı Modernleşme

Batı-dışı modernleşme kavramı özellikle Batı-dışında kalan toplumların modernleşme süreçlerini açıklama noktasında önemli bir veri sunar. Bu bağlamda Eisenstadt modernleşmeyi Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'da ortaya çıkan siyasal, ekonomik sistemlere doğru bir gelişme süreci olarak değerlendirmektedir. Evrenselci bir toplum modeli ile modern toplum tipinin tüm dünyaya yayılmayameyilli olduğunu düşünmektedir. Özellikle modernleşme sürecinde seçkinlerin konum ve rollerine ilişkin değerlendirmeye sahip Eisenstadt, süreç boyunca söz konusu seçkinlerin yönlendirmesine yönelik analizde bulunmaktadır. Çünkü batı-dışı modernleşme süreci toplumdan kopuk bir şekilde ve elitlerin yönlendirmesi ile devam etmektedir (Eisenstadt 109). Bu süreçte geleneksel otokratik idareciler bulunmaktadır ve Osmanlı batılılaşmasına ön ayak olan bürokratik elitler ve Rus modernleşmesini yönlendiren aristokratik elitler örnek verilebilir. Bu bağlamda Rus modernleşme süreci Eisenstadt tarafından özel bir ilgiyi hak etmektedir. Çünkü Rus modernleşme faaliyetleri 19. Yüzyıl boyunca sürekli olarak etki alanını genişletmiştir. Modernleşen seçkinlerin başlıca hedefinde bulunan entelijansiya, toplumun geniş kesimlerine ulaşamama ve onların içsel dönüşümlerine katkıda bulunamama nitelikleriyle kendini belli etmiştir. Bu şartlarda işçi örgütleri, ayrımcılık ve kapalılık özellikleriyle özerk ve etkili bilimler olarak karakterize edilmiştir (Eisenstadt 99). Hatta 20. Yüzyılın başlarında farklı gruplar, siyasal ve kültürel yapıların kurulmasını sorgulayan bir yola girmiştir. Ancak bu yol 1905'teki devrimden sonra mutlak yönetimin tutumundan dolayı engellenmiştir. Bu durum Rusya'nın geç modernleşmesinin yönünü etkileyen faktörlerden kabul edilmektedir. Eisenstadt Rusya'nın yanı sıra Japon modernleşmesinin de ilgi çekici olduğunu, özellikle Japonya'nın Batı Avrupa ülkesi olmayıp modernleşmeye geç başlamış bir ülke olduğunu düşünmektedir. Japon modernleşmesi modernleşmeye yön veren, modernleşmeyi kontrol eden, birçok yeni toplumsal gücü özümseyen despotik bir oligarşi tarafından başlatılmıştır. Bu oligarşi kendi içinde modernleşen devrimci bir yapı olarak siyasal, ekonomik ve idari alanlarda modernleşmeye yönelmiş ve İmparatorluğun geleneksel

sembolleri üzerine inşa edilmiştir. Aynı zamanda imparatorluk geleneğinin devamlılığı sembolik olarak kalmamış ve gelenek, yeni ulusal kimliğin konusu olmak gibi bir işleve de sahip olmuştur (Eisenstadt 105). Bu süreçte yeni koşullara uygun daha esnek standartlar, roller ve hedefler belirlenmiştir. Dolayısıyla Japon modernleşmesi özgül sınıf yapısıyla ve toplumsal hareketlilik sürecinin düzenlenmesi ile evrensel ve yerel unsurların bir arada hayata geçirilmesiyle karakterize edilmektedir (Eisenstadt 108). Neticede Eisenstadt modernleşmeyi toplumsal bir geçiş olarak kabul etmektedir. Özellikle ülkelerin modernleşme arzuları bir protesto hareketi olarak düşünülmektedir. Sonuçta batının belirlediği tarihsel birikim egemen bir sisteme kaynaklık etmiş ve evrensel hareket noktası oluşturmuştur. Bu aşamada modernliğin batılı değerler ve dinamikler tarafından şekillendiği bir yerde Batı-dışında kalan toplumların bu sürece uyması gerektiği gibi bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Bu izah modernlik olgusunun evrensellik iddiası ile alakalıdır. Ancak modernlik konusunda önemli çalışmaları olan Göle bu evrensellik iddiasına karşı çıkarak yalnızca Aydınlanma ile modernliğin gerçekleşmeyeceğini düşünmektedir (Göle, *Batı Dışı Modernlik* 77). Çünkü modernlik ve modernleşme birbirinden farklı anlamları taşımaktadır ve modernliğin evrensel modernleşmenin ise yerel bir dokuya sahip olduğu ileri sürülmektedir. Batı-dışı modernleşme anlayışı çoklu ve alternatif modernlik kavramları ile temellendirilmektedir. Bu, Batı modernliğini esas alan ve Batı modernliğine alternatif bir modernlik anlayışıdır. Bu anlayış aynı zamanda modernliğin tanımını değiştirmeye yeltenen yeni deneyimler ileri sürerken, yeniliğin taşıyıcılığını yapma gibi bir misyona ulaşabilir. Kavramın sahip olduğu kabiliyet alanı modernliği daha yerelden okumayı ve yerel pratiklerle daha içerden anlamayı sağlayacağından yerel modernlik kavramının türemesine de neden olmaktadır. Göle'ye göre yerel modernlik, mikro özellikleri ön plana çıkararak modernliğin yerelin renklerine bürünmesine neden olabilir (Göle, *İç İçe Girişler* 58).

Dolayısıyla çoğul, alternatif ve yerel modernlik anlayışları Batı-dışı modernleşme olarak yeni bir kavramsallaştırmaya müsaade etmektedir. Çünkü çoğul modernlikler anlayışı aynı zamanda tek merkezli Batı modernliğine karşı bir refleks geliştirmektedir. Bu aynı zamanda bir reaksiyondur ve bu reaksiyon Batı-dışında kalan kültür ve toplumların modernleşme deneyimlerine dair yeni bir okuma fırsatı vermektedir. Bir anlamda Batı-dışı modernleşme, içerden modernlik okuması olarak anlaşılmalıdır. Bu yeni bir okuma modelidir. Bu model modernliği batıdan görmek yerine Batının dışından ve aslında içerden anlamayı gerektirmektedir. Çünkü batı merkezli modernlik anlayışı kendi dışında olan dünyayı geri kalmış, ilkel ve geleneksel olarak nitelendirmiş, bu durum ise sömürgecilik ve emperyalizme neden olmuştur. Bu anlayışa göre Batı Doğu'dan üstün olarak tasavvur edildi

ve spesifik olarak Batı doğası gereği benzersiz erdemlerle kutsanmış olarak hayal edildi. Daha sonra Doğu Batı'nın zıddı ve öteki olarak belirlendi. Hatta Wolf'a göre batı merkeze kendini almak suretiyle insanlara batının diğer halklar ve uygarlıklardan bağımsız olduğu öğretilmiştir (Wolf 1-3). Modernliğin, ulus devlet anlayışı, endüstrileşme, kentleşme ve kapitalistleşme gibi unsurlarla tanımlandığı aşamada modernleşme, bu tür düşünce, süreç ve adımları ithal etme veya yakalama olarak kabul edilmektedir. Özellikle Batı-dışı toplumlarda modernleşme, geri veya geç kalmışlığın vermiş olduğu formasyon ve düşünce ile batının önerdiği düzenlemeye ulaşma gayreti ve isteğidir. Böylesi bir irade ve talep ağı içerisinde devlet veya idareciler önemli bir aktör olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü devlet modernleşme gayreti içerisinde hem önceliğe sahiptir hem de öncü bir temsilci konumundadır. Batı-dışı bir modernleşme çerçevesinde asıl ve en önemli amaç genel anlamda devletin bekası, idarenin yeniden düzenlenmesi ve tesisidir. Aynı zamanda aydın ve devlet yöneticileri modernleşme çabası içinde devlet merkezli bir modernleşmeyi ilk içselleştirenlerdir. Bilhassa devlet modernleşmesi hem bürokrasinin modernleşmesidir hem de modernleşme devletten topluma doğru gerçekleşir.

Batı-dışı modernleşme, Göle'ye göre merkez dışı batı, eş zamanlı modernlik, ekstra modernlik ve geleneksizleşme unsurları üzerinden temellendirilmektedir. Ona göre "Batı-dışı kavramı Batılı olmayan ama modernliğin etki alanına girmiş toplumlara işaret ediyor, yoksa modernliğin dışında kalma durumuna değil. Zaten modernleşme tarihi bunu konu edinmiştir" (Göle, *Batı Dışı Modernlik* 60). Bu aşamada batı tamamen reddedilmez ve batılı toplumların modernlik anlayışı çözülmeye çalışılır. Bu durum Batı-dışı toplumların yaralı bir bilince ulaşmasına neden olmaktadır. Ve bunun anlamı modernliğin merkez dışı batı boyutuyla açığa çıkmaktadır. Eşzamanlı modernlik ise ilerlemecilik anlayışı ile açıklanmaktadır. Çünkü modernliğin ilerlemeci anlayışı toplumları ilerlemiş ya da ilerlememiş olarak dolayısıyla geleneksel ve modern olarak ayırmaktadır. Modern-geleneksel, medeni-barbar ya da gelişmiş-geri kalmış olarak kronolojik bir sıralamaya ve ayrışmaya müsaade etmektedir. Göle eşzamanlı modernlik ile modernliğin merkezini batılı modernitenin dışına taşımıştır. Hatta batı ile Batı-dışı eş bir zamana sahip olmadığından çağdaşlaşma batıda olduğu gibi şu ana değil geleceğe yönelik bir anlama bürünmektedir. Dolayısıyla çağdaşlaşma daha çok batıyı yakalama ve Avrupalı olma gayesine dönüşmektedir. Çünkü çağdaşlaşma her ne kadar eşzamanlılığı içerse de Batı-dışı için gelecek tasavvuru çerçevesinde düşünülmektedir. Ekstra modernlik, tam olarak batı ve Batı-dışı toplumların tam bir benzerlik ve farklılık içerisinde değerlendirilmemesi gerektiğine atıfta bulunur. Netice de "modernite eksikliği çerçevesinde düşünmek yerine,

Avrupa dışı modernitenin 'ekstra' görünümünden söz etmek daha yerinde olur. Onu hem Avrupa'nın 'dışında kalan', hem de bir 'artısı' olan, yani moderniteyi eksiltmeyen, tam tersine ona eklenen bir şey olarak görmek gerekir (Göle, *İç İçe Girişler* 63). Bu anlayış batılı olmayanların modern olma isteğini dile getirmektedir. Ekstra kavramının kullanılması aynı zamanda olağan dışı, alışlagelmişin dışında, şaşırtıcı tarafları olabileceğini, yani bilinmeye değer olduğunu, yani bilgi üretimine yönelik bir iddia taşıdığını dile getirmek içindir. Geleneksizleştirme ise Batı-dışı modernliğin son teorik tarafıdır. Bu kavramla anlatılmak istenen modern ve geleneksel ayrımından yola çıkarak geleneksel toplumların aslında geleneksizleştirilmiş olduğunu açığa çıkarmaktır. Çoğu Batı-dışı toplumlarda gelenek ile modernlik birbirine uymayan parçalar olarak değerlendirilse de modernlik ile geleneğin iç içe geçtiğinin farkına varılmalıdır. En azından Göle'nin iddiası geleneği modernliğin karşıtı olarak görmek yerine modernlik üzerinden gelenek okuması yapılması üzerinedir. Netice de gelenek ve modernleşmenin her zaman bir çatışma içinde olmadığı ve modernleşme arayışının çoğu zaman gelenekçilikte destek bulduğu anlayışı ortaya çıkmaktadır (Gusfield 66). Göle, tek güzergâhlı, kültür dışı modernlik anlatımı yerine, modernliğin çok güzergâhlı ve kültür bağımlı yeni bir okumasını getirmek istemektedir. Hatta Batı modernliğinin kendi içindeki farklılıklarını gün ışığına çıkararak, tekçi bir modernlik anlatımını, Batı'nın merkezinden eleştirmekte, Batı modernliği diye bütünsel bir kategorinin neredeyse olamayacağını düşündürmektedir.

Osmanlı-Türk Modernleşmesi Üzerine Bir Analiz

Ortaylı'ya göre Osmanlı'da modernleşmenin ne zaman başladığına dair kesin bir bilgi vermek güçtür (Ortaylı 10). Ancak genel itibarı ile on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında başladığı ve on dokuzuncu yüzyılda önemli derecede ivme kazandığı düşünülmektedir. Çağdaş dünya medeniyetinin yenileşmesi ile Batı memleketlerinde büyük bir dönüşüm yaşanmış, bu dönüşüme ayak uydurmak adına çeşitli Batı-dışı modernleşme çabaları kendini göstermiştir. Özellikle Osmanlı-Türk modernleşmesinde Batı-dışı devrimci hareketler, Şinasi, Namık Kemal ve Ali Suavi gibi aydınların edebiyatta Fransız romantizminden, fikirde Aydınlanma felsefesinden ve siyasette Fransız İhtilali'nden etkilenmesi ile açığa çıkmaktadır. Bu ilk ideolojik akım Ülken'e göre Osmanlı birliğine giren bütün kavimler üzerine etki etmiş ve vatan, hürriyet, müsavat, uhuvvet, insanlık ve hak fikirlerini gündeme getirmiştir. Bu isimlerin ardından Genç Türkler'in siyasi bir ihtilal hareketi hazırladığı ve Paris'te toplandıkları bilinmektedir. Hatta İttihat ve Terakki adı altında teşkilatlanan yapının Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin ile iki önemli sosyolojik görüşe imkân verdiği aşikârdır. Bunlar pozitivizm ve Le Play'in Science Sociale ekolüdür

(Ülken 27). Özellikle 1908'den itibaren çeşitli düşün hareketlerinin oluştuğu, Batı'ya ait felsefi ve sosyolojik tartışmaların Türkiye'de taraftarlar bulduğu izlenmektedir. "Ulum-i İctimaiye ve İktisadiye" dergisi, daha sonra Abdullah Cevdet tarafından kurulan "İctihad" dergisi modernleşme hareketlerinin alanını genişletmiştir. Ülken'e göre bu derginin, kanunların laikleşmesi, batı kılığının alınması ve kadın hürriyeti gibi alanlarda yazılar yazması, İslamlık aleyhinde yazıların çevrilmesi muhafazakâr kitlenin tepkisine yol açmıştır. Hatta bu tepkiler ile ortaya çıkan "Sırat-ı Müstakim" ve "Sebil-ür Reşad" dergilerinin yayınları tesadüfi değildir (Ülken 28).

Osmanlı-Türk modernleşmesini tetikleyen çeşitli ekonomik, siyasi ve sosyolojik nedenler bulunmaktadır. Özellikle gerilemenin nedeni olarak devlet idaresinin bozulmasını gösteren anlayış Batı'nın askeri üstünlüğünü göstererek çözüm üretmeye çalışmıştır (Mardin 43). Bu bağlamda ordunun temelini oluşturan Tımar sisteminde yaşanan aksaklık hem savaşların kaybedilmesine hem toprak düzeninin bozulmasına hem de asker bulunamamasına neden olmuş ve bu durum ise siyasi ve ekonomik üstünlüğün yitirilmesine yol açmıştır. Bu aşamada Viyana Kuşatmasında yaşanan hüsrana Osmanlı ile Avrupa arasında askeri eğitim ve donanım bakımından farkı net bir şekilde ortaya çıkarmıştır. Söz konusu ekonomik ve askeri krizler Osmanlı'da modernleşmenin temel dinamiğini oluşturmuştur. Özellikle III. Selim'in tahta geçmesi ile köklü bir modernleşme ihtiyacı hissedilmiştir. Ayrıca söz konusu nedenlerden ötürü reformların genel anlamda ordunun modernleşmesine yönelik olduğu düşünülebilir. Bu süreç yeni düzen anlamına gelen Nizam-ı Cedit hareketi ile açıklanmaktadır. II. Mahmut ile devam eden yenileşme adımları, batılı devletlerin ve ayanların etkisi ile askeri, idari, eğitim ve adli alanlarda devam etmiştir. Sened-i İttifak bu sürecin bir ürünüdür. Ancak Tanzimat'la beraber padişahın kendi iradesi ile otoritesini sınırladığı, eşit tebaa anlayışının ortaya çıktığı, herkesin belirli kanunlar önünde eşit sayıldığı bir taahhüt ortaya çıkmıştır. Ferman yenileşme adına radikal birtakım kararlar ile donatılmışsa da önceki süreç gibi bir dayatma ve dış dinamiklerin etkisi ile üst yapısal ve tepeden inmeceli çerçeveye sahip olmuştur. Bu izah aynı zamanda Kanun-i Esasi'nin de içeriğini açıklamaktadır. Açıkçası Osmanlı modernleşmesi tepeden başlayan ve tabana doğru yayılmaya çalışan bir süreç olarak anlam kazanır. Özellikle Tanzimat ile aydın bir kesimin oluşmaya başlaması bu yayılmayı hızlandırmaktadır. Dolayısıyla Lale Devri döneminden başlayan süreç, sırasıyla III. Selim dönemi, II. Mahmut dönemi, Tanzimat, Islahat, I. ve II. Meşrutiyet ile devam etmiş ve son aşamada Cumhuriyet Türkiye'si olarak bir tarihsel şemaya sahip olmuştur. Bilhassa Tanzimat dönemi yargılamada eşitlik ve şeffaflık ilkelerini esas edinmiş, can, mal ve namus güvenliğini

sağlama adına güvence vermiş, orduya düzenli asker alımını ilke edinmiş, aynı zamanda padişahın yetkisi ile reformlar Müslüman ve gayr-i Müslim kesimi kapsayacak şekilde bir çerçeveye sahip olmuştur. Ancak Tanzimat fermanının ilan edilmesi noktasında tabandan gelen ya da halkın içinde olduğu bir zorlama bulunmamaktadır. Avrupa'nın takip edildiği yenilik sürecinde Avrupa'yı görmüş ve medeniyeti tanımış kişiler reformlarda etkili olmuştur (Ortaylı 124).

İyileştirmek anlamına gelen Islahat ile birlikte gayr-i Müslimlerin haklarında ciddi bir düzeltme ve reformlar yapılmıştır. Özellikle söz konusu kitlenin memuriyete alımı, kanun önünde eşitlik verilmesi, çeşitli vergilerden muaf tutulması, aynı zamanda mal-mülk edinme hakkı bu sürecin en önemli adımlarıdır. Tanzimat üzerine inşa edilen Islahat reformları bir anlamda Osmanlıcılık fikrinin uygulanmasına yönelik bir gayret olarak düşünülebilir. Kanun-i Esasi'nin temelleri batılı çeşitli ideolojilerin benimsenmeye başlaması ile bu dönemde atılmıştır. Osmanlı'da ilk kez yazılı bir anayasanın kabul edildiği Meşrutiyet dönemi, özellikle entelektüel bir grubun etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Padişahın yetkilerinin kısıtlandığı bu dönemde mutlakiyetçi bir yönetimin son bulması ve tebaanın yönetime dâhil olması adına olumlu bir hava oluşmuşsa da meclisin yetkisi noktasında istenilen seviyeye gelinmediği ve sürecin kısa sürdüğü görülmektedir. II. Meşrutiyet dönemi özellikle daha kapsamlı bir katılımın, aydın, askeri öğrenci grubunun, memur ve subayların dâhil olduğu bir sürece karşılık gelmektedir. Padişahın yetkisinin daha fazla kısıtlandığı bu dönemde birtakım siyasi parti ve dernek oluşumu göze çarpmaktadır. İttihat ve Terakki grubunun baskısıyla Meşrutiyet'in ilan edildiği dönem I. Dünya Savaşı'nın bitimine kadar sürmüş ve Cumhuriyet'in politik, ideolojik ve metodolojik alt yapısının oluşmasına imkân vermiştir.

Batı-Dışı Modernlik Çerçevesinde Türk Modernleşmesi

Göle, Türk modernleşmesini çağdaşlaşma, muasır medeniyete ulaşma, batılılaşma gibi çeşitli kavramlar üzerinden Batı-dışı modernlik çerçevesinde değerlendirmektedir. Modernliğin yerel, alternatif ve çoğul modernleşme gibi hususlar üzerinden okumasını yapmış ve Türk modernleşmesini bu analizi çerçevesinde değerlendirmiştir. Ona göre bu modernleşme adımı Tanzimat ile başlamaktadır ve batıda yaşanan Aydınlanma dönemi etkileri diğer batılı olmayan toplumları kültürel bağlamda etkilemiş ve söz konusu toplumlar kendi durumlarını ve tarihlerini Batıya göre ayarlamak zorunda kalmıştır (Göle, *Seküler ve Dinser* 45). Tanzimat ile başlayan ideolojik model, modernleşmedir. Modernleşme ise batılılaşma ile eş değerdir ve modernleşebilmek için Batı'nın gelişmişlik seviyesine ulaşmak gerekir. Bu gayret aynı zamanda Batı'nın önemli bir ideolojik yanı olan pozitivizm ile

bağlantılıdır. Çünkü Türk modernleşmesi düzen içinde ilerleme anlayışı ile hareket noktasını belirlemektedir. Bu bağlamda pozitivizm, merkeziyetçi gelenek ve laikleşme modernleşmenin üç önemli dayanak noktasıdır. Öyle ki ona göre modernleşmenin tepeden inmecesi bir görünüme ulaşmasının altında yatan Türk modernleşmesinin pozitivizmi benimsemesidir. Bundan dolayı Tanzimat ve Islahat Fermanları reform hareketlerinin somut halleridir ve III. Selim ve II. Mahmut modernleşme gayesi etrafından önemli isimler olarak değerlendirilmelidir.

Osmanlı modernleşmesinin ardından Cumhuriyet modernleşmesi de üstün ve zorlama bir modernleşme hamlesi olarak değerlendirilmektedir. Ona göre Türk modernleşmesinin lideri ve yönlendiricileri mühendislerdir. Çünkü Batı-dışı toplumların modernleşme gayreti daha çok Batı'yı yakalamak ve batının geçirmiş olduğu aşamalara ulaşmaktır. Bu nedenle özellikle Türk modernleşme gayreti, ordunun modernleşmesi adına yapılan adımlarla başlamaktadır. Mühendislerin ön plana çıkması ise daha çok modern toplumların gelişmiş olmasından dolayı ortaya çıkan saplantıyla alakalıdır (Göle, *Mühendisler ve İdeoloji* 13). Osmanlı'dan itibaren modernleşmenin özellikle batı tekniğinin ithali olarak vuku bulan sonucu, Mühendishanenin kurulmasıdır. Aydınlanma döneminin etkisi hem mühendishanenin hem de daha sonra kurulan Tıbbiye ile açığa çıkmaktadır. Bunları daha sonra Harbiye'nin kuruluşu izlemektedir (Berkes 191). Ancak özellikle mühendislerin temel gayesi toplumu tasarlama arzusu ile gün yüzüne çıkmaktadır.

Türk modernleşmesini açıklamak adına en önemli hususlardan biri de İslamiyet'tir. Göle özellikle İslamiyet'in Batı-dışı toplumlarda nasıl algılandığını anlamaya çalışmaktadır. Bilhassa İslamcılık hem Türkiye'de hem de Avrupa'da yaşayan Müslümanların aidiyet ve kendini tanımlama biçimleri bakımından önem arz etmektedir. Çünkü modernleşme sürecinde önemli bir dinamik olan sekülerizme karşı İslami bir geleneğin savunulması ön plana çıkmıştır. Bu aşamada asıl gaye modernlik ve din ilişkisinin anlamını ortaya çıkarmaktır. Modernlik ve İslam arasındaki durumu kadın ve İslam ilişkisi bağlamında ele alan Göle, türbanlı kızlar üzerinden bir analize imkân vermektedir. Çünkü Göle'ye göre; "Müslüman kadınları gizleyip hapsetmektedir ama bir yandan da kamusal sahneye çıkmalarını sağlamaktadır. Örtünme, performatif ama sessiz, sözlü olmayan bir iletişimin benimsenmesi yoluyla toplumsal ahlâk kuralları üzerine verilen mücadeleyi yoğunlaştırmaktadır. Bu mücadelenin başaktörleri genellikle türbanlı üniversite öğrencileridir. Dolayısıyla türban, Türkiye'de cumhuriyetçilerle İslamcılar, gelenekçilerle reformistler arasındaki ayrım noktasını oluşturur." (Göle, *Seküler ve Din* 41).

Modernleşmeyi Tanımlama Girişimi; Mamuriyet, Meşveret ve Medeniyet

Osmanlı modernleşme süreci genel anlamda militer bir süreç olarak algılanmalı ve hem Osmanlı hem de Türkiye deneyimi siyasi seçkinli bir modernleşme olarak açıklanmalıdır. Bu aynı zamanda devletin ihtiyacı olan bir modernleşmedir (Kaçmazoğlu 85). Batı-dışı, alternatif ya da çoğul modernlik tartışmaları içinde Türk modernleşmesi, bürokratik aydın hareketidir ve üst yapısal hiyerarşik bir özelliğe sahiptir. Ayrıca Türk modernleşmesi dünyalı olmak gayesi etrafında şekillenir. Çünkü kendini anlamamanın yolunu dünyayı anlamak olarak gören batı gibi, modernleşme ülkesi olan Türkiye'nin modernliğe ulaşabilmesi ve dahi dünyalı olması önemli bir hedef ve proje sayılmaktadır. Türkiye bir modernleşme ülkesidir ve modernleşme ise o ülkenin kendisinin modern olmadığının farkına varmasıdır (Dellaloğlu, *Modernleşmenin Zihniyet Dünyası* 50). Çünkü modernlik batıya ait ve batının kendi iç dinamikleri ile toplumsal ve sınıfsal katkısıyla ortaya çıkmıştır. Türkiye gibi ülkelerde vuku bulan modernleşme ise modern ve dünyalı olamamanın verdiği kabul ile proje olarak anlaşılmaktadır. Modernlik toplumsaldan siyasala doğru giden bir süreç ancak Türk modernleşmesi siyasal alandan toplumsala yayılan bir gayrettir. Türkiye'de modernleşmenin kısır olarak görülmesi ise daha çok taşıyıcıların bürokratik kanattan gelmesiyle alakalıdır (Dellaloğlu, *Zamanın İçinden* 167). Özellikle Tanzimat'ta modern devlet anlayışının merkezi devlet olarak kabul edilmesi, merkezileşmenin bürokrasinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Bu durumun, iktidarı padişah'tan alıp bürokrasinin devleti yönetmesine imkân verdiği görülmektedir (Findley 2). Çünkü Tanzimat modernleşmesi tepeden inme ve elit sınıfın rol aldığı bir proje olarak tanımlanabilir. Bunun sebebi modernleşmenin modernliği taklit etme süreci olmasına yönelik zaruret ve sürecin içselleştirilmeden uygulanmasına dair mecburiyettir. Bu aşamada toplumsal dönüşüm değil idarenin yeniden düzenlenmesi ve devletin bekası öncelikli ve önemli sayılmaktadır. Bu aynı zamanda geri kalmışlığın ve yetişememenin verdiği tedirginlik bilincidir. Bu bilinç elitlerin toplumu biçimlendirme ve bu sayede gecikmişliği ortadan kaldırma isteğiyle sarmalanmaktadır. Modernleşme bu bağlamda kendini yok sayma veya terk etme anlamını taşır. Terk ediş, devletin aktör olduğu bir plan içerisinde kayıtsız kalamamanın sonucudur. Türk modernleşmesi aynı zamanda Batı medeniyeti ile kaçmak ve yetişmek duyguları ile oluşan bir ilişki biçimidir. Çünkü Batı ile savaşan bir devlet, reddetme, panik içerisinde girme, yetersizliği görme, hayranlık ve yakalama endişesi ile çeşitli duyguları sırasıyla yaşayabilmiştir.

Türk modernleşmesi batılı değil batıcı bir hüviyete sahiptir. Modernleşmenin bu kimliği, modernliğe kayıtsız kalınamayacağının bir göstergesi gibidir. Çünkü Kemalizm ve

İslamcılık bu kayıtsız kalamama halinin iki net örneğidir. İlki modernliğin taklidi ikincisi ise reddi üzerine şekillenmektedir (Dellaloğlu, *Zamanın İçinden* 113). Bu bağlamda Kemalizm ve İslamcılık madalyonun iki yüzü şeklinde tezahür eden birer oksidentalizm biçimidir. Türk modernleşme süreci Batı modernliğinin etkilerini gördükten sonra zihnen üretilemediğinden dolayı modernliği kalıp olarak alma ve yorumlama reflekslerine imkân vermektedir. Aynı modernleşme anlayışı, memleketi mamuriyete ulaştırma hedefine dönüşmektedir. Bu bağlamda modernleşme, mamuriyete erişmektir. Mamuriyet, milleti refaha ancak daha öncesinde devleti topyekûn muvaffakiyete ulaştırmaktır. Hatta halkın yeterli olmadığı dönemde devletin sorumluluğu üstlenmesi suretiyle toplum menfaatini sağlamaktır. Mustafa Kemal'in devletçilik anlayışı bu düşünceyi desteklemektedir. "Bizim tatbikini muvafık gördüğümüz devletçilik prensibi, bütün üretim ve tevzi vasıtalarını fertlerden alarak, milleti büsbütün başka esaslar dâhilinde tanzim etmek gayesini güden ve hususi ve ferdi iktisadi teşebbüs ve faaliyetlere meydan bırakmayan sosyalizm prensibine veya komünizm gibi bir sisteme dayanmamaktadır. Takip ettiğimiz devletçilik, ferdi çalışma ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha, memleketi mamuriyete, erişirmek için, milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde -bilhassa iktisadi sahada- devleti fiilen alakadar etmektir." (İnan 49). Milletin muasır seviyeye ulaşmasını devleti ilgilendiren, mamuriyete erişmenin ise milletin genel bir menfaati gören anlayış aynı zamanda modernleşmenin gerekliliğini de gözler önüne sermektedir. Mamuriyet aynı zamanda milletin yetersiz kaldığı dönemde devlet eliyle memleketi yüksek menfaatlere ulaştırma hedefidir. Doğal olarak devlet eliyle toplumun iyileştirilmesi bu suretle toplumsal değişimin gerçekleşmesi, Türk modernleşmesinin devletin taleplerine göre hareket eden bir yapıya kavuşturulmaktadır. Çünkü mamuriyet, değişim ve dönüşümlerin devlet eliyle gerçekleşmesi gerekliliğin alternatif açıklamasıdır. "Ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde, milleti refaha, memleketi mamuriyete erişirmek için milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerle, bilhassa iktisadi sahada devleti fiilen alâkadar kılmak en önemli esastır." (Boratav 95). Aynı zamanda Sadık Rıfat Paşa'ya göre de bir ülkenin mamuriyete ulaşması ve insan için lazım gelen medeniyete erişmesi belirli esaslara bağlıdır. Bunlar arasında hukuki zemin elzem olanıdır. Çünkü can, mal ve ırz emniyetinin sağlanması için özgür hukuk ihtiyacı ön plana çıkmaktadır. Nüfusun çoğalması, gerekli ölçüde ordunun hazır edilmesi ve ülkenin imar edilmesi diğer esaslardır. Açıkçası Sadık Rıfat Paşa için gelişmek ve mamuriyete ulaşmak halkın mutluluğu, hazinenin bolluğu ve askeri güç ile mümkün olmaktadır. Bu unsurlar hiçbir milletin tekelinde olmayan medeniyetin ilerlemesi

adına önemli koşullardır (Türkdemir 77). Dolayısıyla medeniyetin bilgi, terakki ve bilim sayesinde gelişeceğine inanır ve mamuriyet, medeniyete benzer şekilde verimlilik ve zenginlik muhtevasına ulaşır. Tanzimat Dönemi yenileşme veya modernleşme adına önemli ifadeleri bulunan Sadık Rifat Paşa, ilmin dince ve akılca farz olduğunu düşünürken, zaten medeniyetin ortaya çıkmasının bilim ve akla bağlı kalmakla mümkün olabileceğini beyan eder. Sadık Rifat Paşa'da medeniyet, "sivilizasyon usulü"dür. Bu usul, Tanzimat'la başlayan ve devletin bekasını düşünen hatta idarenin yeniden tesis etmek gayreti ile millet şuurunun oluşturulmasının yoludur. Dolayısıyla Sadık Rifat Paşa'da devleti yaşatma gayreti, modernleşmenin gayesi, mamuriyetin hedefidir. Bunu sağlamanın en önemli yolu hukukun üstünlüğün tesis edilmesidir (Türköne, *Osmanlı Modernleşmesi* 61). Tanzimat'ın fikri zeminini hazırlayan isimlerden Sadık Rifat Paşa, Avrupa medeniyetinin üstünlüğünde fen ve bilimin rol oynadığını düşünür. Ancak Türk modernleşmesinin itici gücü daha çok militarist ve askeri alan dâhilinde değerlendirilmelidir. Bu durum modernliği toplumsal, modernleşmeyi ise üst yapısal bir çerçeveye yerleştirir.

Türk modernleşmesi, Tanzimat'tan başlamak üzere öteki olarak algılanan dünyaya (batıya) benzemek yolunda atılan adımlar ile ve toplumsal gelişim ölçütü olarak örnek almak suretiyle bir projedir. Bu bağlamda hürriyet, hukuk, kanun, demokrasi ve parlamento gibi değerler ve müesseseler, modernleşme mücadelesinin etrafında şekillenen literatür olarak teşekkül eder. Özellikle Osmanlı-Türk modernleşmesi çabaları içinde, Batı örneğine benzer biçimde rejim kurulmasına yönelik üst yapısal talepler projenin muhtevasını da belirler. İşte bu aşamada Sadık Rifat Paşa'nın mamuriyeti, "usul-i meşveret" ya da genel olarak meşveret olarak anlam kazanır. Özellikle Ziya Paşa'nın etkin olduğu bu yapı, Türkiye'nin çağdaşlaşması için fikri ve siyasi aksiyonun ana hedefini meşveret olarak belirlemiştir (Milli Türkoloji Kongresi 4). Ziya Paşa, Batı usulü parlamento ile İslamiyet arasında bir münasebet kurmaya çalışırken hürriyet kavramına önemli bir yer ayırır. Hürriyet, suiistimal edilmediği sürece, daha önemlisi sınırsız olamayacağı ve teminatı olarak kanunların gelişigüzel hazırlanmayacağı bir teamüller çerçevesinde nimet-i ilahiyyedir. Çünkü hürriyet, insana tanrı tarafından verilmiş bir nimettir. Bu bağlamda esaret cehaletten, hürriyet, ilim ve medeniyetten doğmaktadır. Hürriyet, çağın gereğidir ve Türkiye'de Avrupa'nın çok önceden hallettiği bu meseleyi halletmek zorundadır. Ziya Paşa, Türk modernleşmesi çerçevesinde kurumsallaşmış hürriyet meselesini çözüme ulaştırmayı hedeflerken, bunun şeklinin meşveret olduğunu düşünür. Çünkü hükümet-i şahsiyeden usul-i meşverete geçiş, Avrupa'yı yakalamak adına önemlidir. Bu aşamada meşveret, hürriyet ve parlamento rejimidir. Aynı zamanda meşveret, demokrasidir. Çünkü Ziya Paşa,

meşvereti, zıt fikirlerin ortaya konması, münakaşa edilmesi, böylece milletin menfaatine olan en doğru ve yararlı yolun bulunması olarak tanımlamaktadır (Milli Türkoloji Kongresi 5-16). Bu yöntemi, İslami bir kisveye büründürmek suretiyle İslami Devlet geleneğinden danışma usulü ile açıklamaktadır. Ona göre batının sahip olduğu demokrasi ve hürriyet, bizde meşverettir. Bu anlayışa paralel bir şekilde Namık Kemal'de millete ait olan egemenlik hakkının bir mukavele ile Osmanlı hanedanına devredildiğini, bunun meşveret usulünü meydana getirdiğini iddia etmektedir. Hatta bu bidat değil biat ile yani toplumun rızası ile gerçekleşmiştir (Berkes 293). Bu bağlamda Namık Kemal'in batılı bir sistemi yerelin renklerine büründürerek açıkladığı görülmektedir. Locke'daki toplumsal sözleşmeye benzer bir biat akdi fikrini öne sürmesinin nedeni İslamiyet'in modernleşme adına engelleyici bir etkiye sahip olmadığını göstermek aynı zamanda batıdan alınacak kavram ve müesseselerin İslamiyet'te zaten var olduğuna ikna ederek taklitçi olmaktan kaçınmaktır (Koçak 248). Esasen batılılaşma, aydınların dikkate aldığı ve dahası sahip çıktığı bir süreç olmakta, İslam dünyasına ait olan meşveret, biat, şura gibi kavramların Batıya ait eşitlik, özgürlük, demokrasi müesseselerine bağlandığı bir yapıya dönüşmektedir. Hatta söz konusu süreç içinde İslamcılarının da Avrupa'nın yalnız endüstrisini kabule mecburuz ifadesi, İslam'ı gelişme ile ilişkilendirme gayretini göstermektedir (Safa 60).

Tanzimat döneminde modern projeyi ifade etmek için yoğunlukla kullanılan kavramlardan biri de medeniyettir. Medeniyet aynı zamanda Osmanlı'da düzeni yeniden tesis etmenin araçlarından ve merkezi kavramlarından biridir. Başlangıçta ve sivilizasyon şeklinde ilk kullanım Mustafa Reşit Paşa'ya, Türkçede medeniyet olarak kullanımı ise Sadık Rifat Paşa'ya aittir (Meriç 95). Modernleşme sürecinde medeniyet daha çok ilkel, arkaik ve geri olduğuna inanılan yaşam biçiminin dönüşümü olarak ifade edilmiştir. Ayrıca kavram, vahşi ve barbar olana karşı gelişmiş ve Aydınlanmanın vizyonunu belirten bir içeriğe ulaşmıştır (Çolak 146). Türkiye'de Batı medeniyetini benimsemesi ise daha çok içtimai bir meseledir ve bir kültür değişimi olayıdır. Ahmet Cevdet Paşa da medeniyeti ulaşılması gereken bir idealden ziyade içtimai bir vaka olarak değerlendirir. Dellaloğlu ise civilisation ile medeniyetin şehirden geldiğini ve bunların şehirli olduklarını söylediğinde doğu-batı ayrımının civilisation üreten ve üretmeyen olarak anlam kazandığını ifade etmektedir. Söz konusu kavram batının kendisine verdiği addır (Dellaloğlu, *Modernleşmenin Zihniyet Dünyası* 134). Hatta buradan hareketle batılı-modern olmak ile batılılaşmak-modernleşmek arasındaki farkı açıklamaktadır. Çünkü modernleşmek modern olmamak ve olamamaktır. Batının batılılaşmadığını ve modernleşmediğini iddia ederken batının ben medeniyetim demesi ve bu medeniyetle dünyaya yönelmesi batı ile ötekinin durumunu açıklar gibidir. Bu

şekilde bir açıklama, medeniyeti Avrupa'yı tanımlayan bir kavram, kültürü ise batı-dışı toplumları açıklamaya yönelik bir girişim olarak ele alır (Dellaloğlu, *Poetik ve Politik* 36). Eröz de bu bağlamda maddi kültürle maddi olmayan kültürü birbirinden ayırarak ilkin medeniyet ikincisine kültür adını verir (Eröz 123). Baltacıoğlu kültür kelimesinin gelişi güzel kullanıldığını ve medeniyeti de içine alan teknik, eğitim gibi çeşitli anlamlarda kullanılmasını hatalı bulur. Çünkü kültür ona göre değer yargısıdır (Baltacıoğlu 9). Gökalp yine kültürün milli, medeniyetin ise milletlerarası olduğunu, medeniyetin irade ile ortaya çıkmasına rağmen kültürün kendiliğinden ve doğal olarak var olduğunu düşünür (Gökalp 38). Bu aynı zamanda hars ve medeniyet ilişkisidir. Hars, ahlak, din, güzel sanatlar, dil ve ekonomi hayatının toplamıdır. Medeniyet ise birçok milletin sosyal hayatlarının toplamıdır. Kültür muhtevaya aittir, milli kültür ve milletlerarası medeniyet birbirine karıştırılmaz (Ülken 29). Bunun sonucunda çağdaşlığın aletten doğduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla medeniyet Mümtaz Turhan'da olduğu gibi tek bir millet tarafından temsil edilmemektedir. Çünkü batı medeniyetini temsil eden milletlerin de kültürleri farklı ve kültür, kendilerini tanımlamaları adına önemli bir belirleyici olarak ortaya çıkmaktadır (Turhan 40). Dolayısıyla araçlar medeniyeti, amaçlar ise kültürü temsil etmektedir (Güngör 103). Ve medeniyet inşa edilen bir şeydir. Bu bağlamda medeniyet Osmanlı'dan itibaren yeni düzeni ifade etmek içindir. Ahmet Cevdet Paşa'nın ikinci medeniyetten söz edilemeyeceği ve tek medeniyetin Avrupa medeniyeti olduğu fikri, medeniyet fikrinin ne denli sahiplenildiğini göstermektedir. Netice de batı ile mücadele ederken batılılaşma ihtiyacı, modernleşme ülkesinin aydınlarını mamuriyet, meşveret ve medeniyet gibi kavramlar üzerinden süreci açıklamaya mecbur bırakmıştır. Dolayısıyla modernleşme kimi durumlarda mamuriyete ulaşmak, kimi zaman meşverete sarılmak ve sonunda medeniyete sahip çıkmaktır.

SONUÇ

Türk modernleşmesinin ardında bürokratik kesim, modernliğin arkasında ise toplumsal sınıflar vardır. Çünkü modernleşme bir toplumsal ihtiyaç sonucu değil, devlet ihtiyacı olarak anlam kazanır. Bu bağlamda modernlik ve modernleşme arasında önemli bir ayırım yapma zarurietini ortaya çıkmaktadır. Batıda modernlik burjuva tarafından inşa edilirken Türkiye gibi batılılaşma çabasında olan ülkelerde aydınlar önemli bir görev üstlenmektedir. Türkiye'de modernleşme aydın hareketidir ve toplumsal bir talebe dayanmamaktadır. Bu aşamada Batı-dışı, yerel ya da alternatif olarak modernleşme çabaları anlam kazanmaktadır. Özellikle çoğul modernlik anlayışı, merkezîyetçi batı modernliğine karşı bir reaksiyon geliştirmektedir. Bu aynı zamanda bir refleksdir ve bu refleks Batı-dışında kalan kültür ve toplumların modernleşme deneyimlerine yeni bir okuma

fırsatı vermektedir. Çünkü modernlik, batının kültürel, ekonomik ve politik bir dönüşüme uğramasına olanak tanırken Batı-dışı toplumlar, kültürel temas ve batıyı taklit etme yoluyla hızlı değişim ve dönüşüm sürecine dâhil olmuştur. Ayrıca Batı ve Doğu üzerine ortaya çıkan çeşitli anlayışlar batı ve geri kalanlar olarak iki kampa bölünmeyi gözler önüne sermektedir. Bu anlayışta Batı, Doğu'dan üstün olarak tasavvur edilmiş, Doğu üzerine düşünülen değerler, rasyonel (Batılı) değerlerin antitezi olarak kurulmuştur. Spesifik olarak Batı, doğası gereği benzersiz erdemlerle kutsanmış olarak hayal edilmiştir. Bu değerler rasyonel, çalışkan, üretken, fedakâr, liberal-demokratik, dürüst, ileri, usta, proaktif, bağımsız, ilerici ve dinamiktir. Daha sonra Doğu, Batı'nın zıddı öteki olarak belirlenmiş ve irrasyonel ve keyfi, tembel, üretken olmayan, despot, yozlaşmış, olgunlaşmamış, geri, pasif, bağımlı, durağan ve değişmez değerlerle tanımlanmıştır. Bunu ifade etmenin bir başka yolu, Batı'nın bir dizi ilerici mevcudiyetle, Doğu'nun bir dizi yoklukla tanımlandığını söylemektir.

Batı-dışı kavramı Batılı olmayan ama modernliğin etki alanına girmiş toplumlara işaret etmektedir. Bu bağlamda Göle, tek güzergâhlı, kültür dışı modernlik anlatımı yerine, modernliğin çok güzergâhlı ve kültür bağımlı yeni bir okumasını yapma çabası içinde olmuştur. Bu bağlamda Osmanlı'dan Cumhuriyet'e üsten ve zorlama bir modernleşme anlayışına yönelik bir tavır hissedilmektedir. Osmanlı modernleşmesinin ardından Cumhuriyet modernleşmesi de üsten ve zorlama bir modernleşme hamlesi olarak değerlendirilmektedir. Bu aşamada Türk modernleşmesi bağlamında öncülük ve yönlendiricilik rolünün mühendisler için olduğu iddia edilmektedir. Özellikle Batı-dışı toplumların modernleşme gayreti daha çok Batı'yı yakalamak ve batının geçirmiş olduğu aşamalara ulaşmak olarak düşünüldüğünde Türk modernleşme gayreti, ordunun modernleşmesi adına yapılan adımlarla başlamaktadır. Mühendislerin ön plana çıkması ise daha çok modern toplumların gelişmiş olmasından dolayı ortaya çıkan saplantıyla alakalıdır. Osmanlı'dan itibaren modernleşmenin özellikle batı tekniğinin ithali olarak vuku bulan sonucu, Mühendishanenin kurulması olarak anlam kazanmaktadır. Aydınlanma döneminin etkisi hem mühendishanenin hem de daha sonra kurulan Tıbbiye ile açığa çıkmaktadır. Bunları daha sonra Harbiye'nin kuruluşu izlemektedir. Ancak özellikle mühendislerin temel gayesi toplumu tasarlama arzusu ile gün yüzüne çıkmaktadır.

Çünkü Lale Devrinden başlamak üzere III. Selim, II. Mahmut dönemleri, Tanzimat ve Islahat Fermanları ile I. ve II. Meşrutiyet süreci modernleşme adına batıya ayak uydurma hamleleri ile açıklanmaktadır. Üst yapısal hiyerarşik özelliği ile Türk modernleşmesi, siyasal alandan toplumsal alana yayılan bir bilinç ve farkındalıktır. Bu farkındalık, modern ve dünyalı olamamanın verdiği tedirginliğin ürünüdür. Bu bağlamda Türk modernleşmesi

dünyalı olmak adına verilen bir mücadele biçimi, gecikmişliği ortadan kaldırma isteğidir. Aynı zamanda Türk modernleşmesi, memleketi mamuriyete ulaştırma hedefidir. Mamuriyet, halkın yetersiz görüldüğü alanda devletin tüm sorumluluğu alması suretiyle topyekûn muvaffakiyete ulaşma muhtevasıdır. Mamuriyet ayrıca milletin genel menfaatini kollayan halk için ama bazen halka rağmen eylemlerin bütünüdür. Mamuriyet, Sadık Rıfat Paşa'ya göre ülkenin imarı, nüfusun artması ve ordunun mümkün merteye hazır olmasıdır. Mamuriyetin hedefi modernleşmenin amaçları ile örtüşür ve devleti yaşatma gayesi ile birlikte düşünülür. Aynı zamanda Türk modernleşmesi politik ve zihni aksiyonun hedefi olarak meşveret usulü ile açıklanabilir. Meşveret, parlamento rejimi, hürriyet gerekliliği ve demokrasi ihtiyacı ile belirli bir ilerleme ve modernleşmenin epistemik ve metodolojik çerçevesidir. Türk modernleşmesi, medeniyet ve kültür ayrımı üzerinden batı medeniyetine ulaşma gayretidir. Çünkü medeniyet aynı zamanda yeni düzeni ifade etmek içindir. Dolayısıyla Türk modernleşmesi Batı-dışı modernleşme çabası, dünyalı olma gayreti, mamuriyete ulaşma hedefi ve milletin menfaatine yönelik meşverete tutunma bilincidir. Ayrıca Türk modernleşmesi mamuriyetten medeniyete, modernleşmeyi kendi batısında bulan iradi deneyim şeklidir.

KAYNAKÇA

- Amin, Samir. *Kapitalizmden Uygarlığa: Sosyalist Perspektifi Yeniden İnşa Etmek*. Çev. Yağmur Dönmez ve Naim Atabağsoy. Ankara: Maki Basın Yayın, 2010.
- Baltacıoğlu, İ. Hakkı. *Kültürce Kalkınmanın Sosyal Şartları*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967.
- Bauman, Zygmunt. *Yasa Koyucular ile Yorumcular: Modernite, Postmodernite ve Entelektüeller Üzerine*. Çev. Kemal Atakay. İstanbul: Metis Yayınları, 1996.
- Belge, Murat. "Batılılaşma: Türkiye ve Rusya". *Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*. Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil. C. 3, 3. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, 43-55.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 1978.
- Berman, Marshall. *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*. Çev. Ümit Altuğ ve Bülent Peker. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- . *Marksizmle Maceram*. Çev. Aylin Üçler. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Boratav, Korkut. *Türkiye'de Devletçilik*. 2. Baskı. Ankara: İmge Yayınevi, 2006.

- Dellaloğlu, Besim. *Modernleşmenin Zihniyet Dünyası, Bir Tanpınar Fetişizmi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- . *Zamanın İçinden Zamanın Dışından: Gelenek ve Modernlik Arasında*. Ankara: Heretik Yayıncılık, 2017.
- . *Poetik ve Politik Bir Kültürel Çalışmalar Ansiklopedisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2020.
- Eisenstadt, Samuel Noah. *Modernleşme Başkaldırı ve Değişim*. Çev. Ufuk Coşkun. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014.
- Eröz, Mehmet. *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*. İstanbul: Ötüken, 2014.
- Findley, Carter. *Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. İstanbul: Numune Matbaacılık, 1996.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. Haz. M. Kaplan. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.
- Göle, Nilüfer. "Batı-dışı Modernlik: Kavram Üzerine". *Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık Cilt*. (Ed.) Tanıl Bora ve Murat Gültekinil. Cilt 3, 3. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, 56-67.
- . *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*. İstanbul: Metis Yayınları, 2002.
- . *Mühendisler ve İdeoloji*. Metis Yayınları, İstanbul: Metis Yayınları, 2008.
- . *Modern Mahrem*. İstanbul: Metis Yayınları, 2010.
- , Nilüfer. *İç İçte Girişler: İslam ve Avrupa*. Çev. Ali Berkay, İstanbul: Metis Yayınları, 2010.
- . *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*. Çev. Erkal Ünal. İstanbul: Metis Yayınları, 2012.
- Gusfield, Joseph R. "Toplumsal Değişim Araştırmalarında Yersiz Kutuplaşma: Gelenek ve Modernite". Çev. Bilal Canatan, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*. Yıl: 1, Sayı: 3, 2005.
- Güngör, Erol. *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002.
- İnan, Afet. *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*. 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- Jameson, Fredric. *Biricik Modernite: Şimdinin Ontolojisi Üzerine İnceleme*. Çev. Sami Oğuz. Ankara: Epos Yayınları, 2004.
- Jeanniere, Abel. "Modernite Nedir?" *Modernite versus Postmodernite*. Der. Mehmet Küçük. İstanbul: Say Yayınları, 2011.
- Koçak, Cemil. "Namık Kemal", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 1: Tanzimat ve*

- Meşrutiyet'in Birikimi*. Edt. Tanıl Bora-Murat Gültekingil. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Meriç, Cemil. *Umrandan Uygarlığa*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1979.
- Milli Türkoloji Kongresi. *Tebliğler*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü. İstanbul: Kervan Yayınları, 1980.
- Ortaylı İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayınları, 1983.
- Paz, Octavia. *Şiir ve Modernite*. Modernite Versus Postmodernite. Çev. Mehmet Küçük. Ankara: Vadi Yayınları, 1993.
- Taylor, Charles. *Modernliğin Sıkıntıları*. Çev. Uğur Canbilen İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995.
- Touraine, Alain. *Modernliğin Eleştirisi*. Çev. Hülya Tufan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1994.
- Turhan, Mümtaz. *Kültür Değişmeleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1997.
- Türkdemir, Dilek. *Osmanlı Devleti'nin Yeniden Yapılanma Sürecinde Önemli Bir Devlet Adamı Mehmed Sadık Rifat Paşa*. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2007.
- Türküne, Mümtaz'er. *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: Lotus Yayınevi, 2003.
- Türküne, Mümtaz'er. *Osmanlı Modernleşmesinin Kökleri*. İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 1995.
- Wagner, Peter. *Deneyim ve Yorum Olarak Modernlik: Modernliğin Yeni Sosyolojisi*. Çev. İbrahim Kaya. Ankara: Pegem Akademi, 2013.
- Wallerstein, Immanuel. *Dünya Sistemleri Analizi Bir Giriş*. Çev. Ender Abadoğlu ve Nuri Ersoy. İstanbul: Aram Yayınevi, 2005.
- Weber, Max. *Ekonomi ve Toplum*. Çev. Latif Boyacı. İstanbul: Yarin Yayıncılık, 2012.
- Wolf, Eric. *Europe and the People without History*. California: University of California Press, 1997.